

investigated. The role and a place of orthodox clergy in development of culture of Donbas are covered.

Key words: Church orthodox intelligentsia, a church brotherhood, the teacher of Law of God, cultural-educational activity, clergy, south-east of Ukraine.

Анна Навроцька,

**молодший науковий співробітник
відділу «Рукописи та стародруки»**

Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького

ІНСТИТУТ ДУХОВНОГО СУДУ У КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У статті простежується генеза інституту духовного суду від часів запровадження християнства на Русі, проаналізовано правові прерогативи у Київській православної митрополії до середини XVII ст.

Ключові слова: інститут духовного суду, Київська митрополія, церковне законодавство.

Від часів запровадження християнства на Русі Київська митрополія як суфраганія Царгородського патріархату перейняла від Грецької церкви канонічне право, адаптувавши його до давньоруських реалій [12, с. 51-52]. Процес кодифікації місцевого церковного законодавства був доволі тривалим [19]. Одним із завдань православної єрархії було усамостійнення інституту духовного суду в умовах нової християнської культури. Церква включила до компетенції суду порушення, що відносилися не лише до духовної сфери, але й прерогативи світської влади: грошові штрафи, недотримання християнських норм, моногамна сім'я, кровозмішення, блуд, образа жінки словом, зґвалтування і ін. Позаяк справи не регулювались князівською адміністрацією, а полагоджувалися родовими і сусідськими громадами за нормами звичаєвого права, то церковна організація в особі православних єрархів взяла на себе відповідальність за судівництво у цих справах, увівши у нього християнські принципи [19]. Норми писаного церковного права фіксувались у грецькому юридичному кодексі – Номоканоні (у Київській митрополії вони отримали назву Кормчих книг). У церковних судах Кормча була підставовим збірником як для духовенства, так і для всіх мирян – вірних Православної Церкви [8, с. 16]. На значені Номоканону в генезі судівництва Київської митрополії наголошує Володимир Великий у своєму Уставі: «Разверзшее Греческий Номоканонъ, и обретохом в немъ оже не подобаетъ сихъ судовъ и тяжъ князю судити, ни бояромъ его, ни судьямъ, и язъ сгадавъ съ своею Княгиною съ Анною и съ своими детьми, даль есми те суды церквамъ, Митрополиту и всемъ епископамъ по Русьской земли» [8, с. 48–49]. Однією з перших спроб рецепції Номоканона в Київській митрополії був церковний устав Володимира Великого [12, 11], а також «Устав Ярослава Мудрого» (у пізніших списках відомий, як «Свиток Ярослава»).

За уставом Володимира, до духовної юрисдикції належали справи про чистоту віри, моралі й церковної святині¹. Таким чином церковному суду підлягало все

населення Давньоруської держави. Устав особливо наголошував на підсудності духовенства та причет з їхніми родинами (ігумен, піп, диякон, чернець, проскурниця, попада), а також осіб, котрі потребували опіки Церкви: прощеник, (особа, яка зцілилася) «лечець», «задушний чоловік» (відпущений на волю, або відданий храму чи монастирю «за душу – на спомин душі»), «сторонник» – прочанин, «сліпець», «хromeць», тощо [12, с. 25].

У Кормчих є цілі уступи з покликанням на Устав про церковні суди князя Володимира Великого і церковну десятину. Устав св.. Володимира «Правило о церковных людехъ и о десятинохъ, и о судехъ Епископскихъ» [15, с. 314]. «А се люди соборныя церкви предании Епископу по правилом: игумень, попь, діаконъ, а кто в клиросе стоить, чернець, черница, проскурниця, попада, поповичъ, лечець, прощеникъ, задушный человек, монастыреве, больницы, те люди церковные и богадельные: Епископ ведает промежи ими суд или которая обида задница ли еще иному человеку с ними обида то общий суд а се церковный суды даний законом Божиим» [15, с. 314 зв.]. Далі йдеться про справи, що підлягають церковному суду: «Всех христианских людех: розпусты, смильное, умыкание, пошибание, заставание помежду мужем и женою о животе ихъ в племени ли въ сватстве поимутся, ведство, зелье, урекание бляднею и зельи и еречичествомъ, зубоежа, отца или матеръ бьетъ сынъ или дщи тяжуюся о задницу, церковная татьба, мертвецы сволочат, гробы крадут, крест посекают или на стенахъ в церкви с креста емлют трески, въ церковь скотъ или пси или птіца без великы нужды введет или что неподобно сдеет церкви: то все церковный суд и князю и бояромъ и судіямъ не прощеноимъ от закона Божія поступатися в ты суди» [15, с. 314 зв.].

У Кормчій знаходимо і вимоги до зразкового судді: «Слышите судия земли сей сіце глаголет Господь, да не оправдиши нечестива мзды ради, не створити неправды в суде, яко суд истынет проклят сія судия неправеден ярость Господня на них до века и огонь поял нечестивыя ради мзды отцов своихъ яж неправдою взымают, а не любящим мзды спасении будутъ...» [15, с. 312].

Особливістю Православної церкви в українсько-білоруських землях XV–XVII ст. була та обставина, що її діяльність регулювалася не лише канонічними приписами й світським законодавством. Ктитори і миряни, й зокрема королівський двір, шляхта, міщани й інші ктитори впливали на Церкву за посередництвом «права патронату». Патронат передбачав право світської особи представляти свого кандидата на церковну посаду, розпоряджатись церковним майном, втручатись у духовну юрисдикцію [3, с. 35]. Натомість суспільне значення «права патронату» полягало в праві презенту духовної особи на бенедикцій з подальшим потвердженням відповідною церковною владою (*jus praesentandi*). Воно реалізовувалося у праві польських королів і великих литовських князів номінувати митрополитів, єпископів та архимандритів, здебільшого керуючись політичними міркуваннями.

Незважаючи на постійне втручання у внутрішні справи Церкви вища ерархія в кінці XV – поч. XVI неодноразово намагалася оновити внутрішнє життя Київської митрополії зокрема обмежити втручання інославнох правителів і світських патронів. У 1499 р. митрополит Йосиф I Болгаринович домігся апробації великим князем литовським Александром т. зв. західноруської редакції Уставу Ярослава. У привілеї підтверджувались права предстоятеля Руської церкви «всі діла духовнії справувати»

для християн «греческого закону». Світській владі заборонялось втручатися у діяльність духовного суду і присвоювати церковні доходи, підтверджувалися прерогативи клиру в матримоніальних справах (розвід), встановлювалися високі штрафи для тих світських осіб, що перешкоджали митрополитові здійснювати свою владу над єпископами, чи єпископові над парафіяльними священиками.

Пізніше, з ініціативи київських митрополитів, цей документ підтверджувався і наступниками Олександра [21, с. 210]. Згідно з привілеєм Сигізмунда, від 2 липня 1511 р., «має київський митрополит держати у своїй владі всі церкви грецького закону в нашій отчині і управляти ними, давати їм по святим правилам єпископів, архімандритів ігуменів і всякий священичий чин грецького закону, судити і рядити їх як духовних, так і світських і винувати карати... також єпископи мають судити і рядити у своїх єпархіях всі духовні справи по давньому звичаю» [13, с. 110]. Права православних у Польсько-Литовській державі підтверджувалися монаршими грамотами, що неодноразово видавалися за різних обставин у наступних роках (у 1543, 1589, 1605, 1617 та 1621 рр.). Ці привілеї слугували єпископатові за юридичне визнання світською владою їхніх прав щодо пастирської опіки над своїм вірним і здійснення над ними церковно-адміністративного контролю.

У XVI ст. Київська митрополія переживала інституційний занепад. Вплив литовських, а згодом польських магнатів і монаршого двору на обрання руської єрархії посилювався через зловживання «правом патронату», а також з огляду на зведену до мінімуму роль царгородських патріархів [2, с. 89]. Православні єпископи несли безпосередню відповідальність за поступовий занепад інституційного життя Східної церкви. Часто руські ієрархи зверталися до світських властей за присудом виключно у церковних справах, хоч це було прерогативою патріархів чи митрополитів. Судовий вирок у церковних справах не вважався у Польсько-Литовській державі зобов'язуючим, якщо він не збігався з точкою зору верховної політичної влади.

У Львівській єпархії вже за владцтва Макарія (Тучапського, 1539–1549), у рамках започаткованих ним церковно-адміністративних реформ, було відновлено діяльність єпископського духовного суду, який зазвичай очолювали крилошани – в Православній церкві. Крилос, як окрема установа при єпископах згадується у фальсифікатах грамоти князя Льва Даниловича Галицького 1292 та 1301 [11, с. 16]. Крилошани засідали у духовному суді разом з владикою, володіли бенефіціями та отримували додаткові доходи від соборного храму². Матеріали судових засідань цього періоду не збереглися, але окремі акти державних установ (перш за все у матримоніальних справах) підтверджують факт його існування. Запис у книзі Ради міста Львова від 9 червня 1544 р. про конфлікт у родині кравця Наума Сокола (який, отримавши попередньо сепараційний документ від єпископа Макарія, звернувся до міського уряду зі скаргою на колишню дружину) [9, с. 92] засвідчує, що випадки втручання світського уряду в юрисдикцію львівських владик були не поодинокими [10, с. 151–152]. Однак поступово авторитет єпископського духовного суду зростав, і наприкінці XVI – I пол. XVII ст. його прерогативи визнавалися як державними органами влади, так і духовенством та вірними самої Львівської єпархії. Підтвердження цьому знаходимо у витягах з книг Львівського духовного суду за владцтва Арсенія (Желіборського 1641–1662), що зберігаються у Національній бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України. Характер заголовків

виявлених справ свідчить про те, що інститут духовного суду належав до компетенції владики³.

У середині XVII ст. ієрархи Київської митрополії (насамперед Петро Могила), усвідомлюючи, що Православна Церква зможе успішно протистояти зреформованому католицизму та протестантизму тільки за умови оволодіння адміністративним й інтелектуальним потенціалом супротивника, почали реалізовувати власну церковну реформу. Вона виявилася не лише в інституалізації Церкви, а й піднятті загального морального та освітнього цензу як православних ієрархів, так і пастви [4, с. 54]. З метою централізації управління митрополит Петро (Могила) намагався обмежити владу єпископів. Було розширено повноваження намісників для ефективнішого управління розлогими владицтвами, актуалізовано практику регулярного скликання митрополичих та єпархіальних соборів. У цей час засновано консисторію (перша згадка 1634 р.) на взірць аналогічних католицьких установ [1, с. 498]. Консисторія відповідала за ведення слідства та здійснення церковного суду над духовенством. Таким чином, православне духовенство починаючи з другої третини XVII ст., поступово виходила з-під залежності світського суду. Внаслідок адміністративної реформи митрополита Петра Могили зросли моральні та професійні вимоги до духовенства.

Продовжуючи започатковані Петром (Могилою) реформи, львівський єпископ Йосиф Шумлянський, зокрема для кращого контролю за суспільним і релігійним життям мирян, запровадив метричний облік, уніфікував судівництво, вдосконалив книжковий спосіб реєстрації судових чинностей (про що свідчить збережена у львівському єпархіальному архіві книга духовного суду 1668-1674 рр.). Аналіз книг духовного суду Львівської єпархії, за владицтва Йосифа Шумлянського 1667-17008, [17] показує, що суд очолював і провадив єпископ «*in curia episcopali*», звідси й назва книг – «*akta episcopali*» [22, с. 164]. До урядників владичного суду належали інстигатор (який у документах фігурує також під назвою фіскал («*promoter fiskali*»)) [23, с. 229]; згодом саме інстигатор провадив судові засідання, писар та прокурори (прокуратори). До суду потрапляли справи не лише за позовами сторін, але й позови від самого єпископа. Підставою для цього було порушення громадського порядку, яка виявилася зазвичай під час візитацій. Судові акти містили карні справи, які вносив інстигатор, котрий одночасно був і головним обвинувачувачем. Досить часто інстигатор виконував обов'язки касира владики, а також наглядав за бенефіцієм єпархії. Ініціатива судового процесу виходила від позивача – «актора», або ж від інстигатора чи самого єпископа. Після винесення усного вироку, його зміст у книзі духовного суду занотовував писар (нотарій). У разі незгоди позивач міг внести до суду протестацію, з правом апеляції до вищої інстанції. До компетенції церковних судів належали духовні (зокрема матримоніальні та морально-етичні) справи як кліриків, так і мирян. Вони розглядали також конфліктні ситуації, що стосувалися чарівництва, забобонів, ворожби тощо.

У Київській митрополії постмогилянської доби велика увага приділялася проблемі «зразково судді» та справедливого судівництва. Уявлення про це артикульовані у богословському трактаті Інокентія Гізеля (бл. 1600–1683) «*Мир з Богом чоловіку*», опублікованому 1669 р., де у морально-етичних категоріях описано уявлення про «ідеальних єрархів» [19, с. li]. Одним із ключових сюжетів трактату є проблема людської честі, яка описується Гізелем як моральна та

суспільна цінність [5, с. 250, 4, с. 58–69, 6, с. 227–266], що застосовується також до посади церковного судді: «Съдѣи должны совѣсть свою разсѣждати аще не свѣдомы суще уставовъ. Ганъ той прѣаша ниже просатъ совѣта оу свѣдѣщихъ и Боговѣднихъ Людѣй [...]. Аще ради прѣазни бл[а]гати ч[е]л[о]в[е]ч[е]коу, користи, благази, или паки ради ненависти и ѿмщенѣа, противѣ Правды что сѣдиша? Аще взимаи дары, да бы комѣ в Прѣнѣи его паче же неправѣномѣ спрѣяли [...]. Аще неправеднаѣ ѿлаганѣа сѣдовѣ творили, съ тѣетою Ближняго, или и сѣдити нехотѣли, егда могли и должны бѣша?

Аще наипаче Пришельцамъ, Вдовицам, Сири^а, Ѹбогимъ, и инымъ озлобленнымъ пр[а]в[ѣ]наго сѣда не твориша? Или быша к нимъ на сѣдѣ не м[и]л[о] [е]рды? Не промышляюще обидамъ ихъ застѣпника, ниже скоро имъ сѣдѣ твораче? [...]. Аще не размыслихъ и не расѣдихъ что сѣдиша, не сотвор[и]ше тѣянѣа потреба ко познанѣю прѣнѣа? [14, с. V3] [...]. Аще чрезъ свое неразѣсмотренѣе, невиннагоу осѣдиша? Или аще и виннаго, обаче безъ довольныхъ доводовъ, не вислѣхавше его добрѣ, ни поспѣстивше емѣ, да бы ся оправдал» [14, с. VN].

Приписи практики духовного суду кодифіковані у богословському трактаті «Мир з Богом чоловіку» наголошували на вищості духовної влади над світською, тобто незалежності першої від другої, визначали норми щоденної поведінки людей (причому як духовенства, так і мирян) згідно з нормами християнської моралі та церковного права [14, с. тпв]. Збережені до нашого часу правові документи та кодекси («Церковний Устав» князя Володимира Великого, «Свиток Ярослава», «Кормчі» визначали судові прерогативи руського єпископату.

До середини XVII ст. під впливом загальноєвропейських віянь, відбувалося розмежування між духовною і світською владою. Виокремлення інституту духовного суду внаслідок реформ та розширення єпархіальних структур Православної церкви, призвело до зростання ролі єпископа та колегіальних органів (крилосів) у питаннях охорони чистоти віри та Церкви.

Поширення християнства в Давньоруській державі зумовило створення інституту духовного суду. Впродовж XII–XIV ст. були усталені загальні правові норми, сфера та обсяг повноважень духовного суду. Інституційна криза у Київській митрополії у XVI ст. спричинила значну дезорганізацію церковного життя, проте не охитнула судові прерогативи православних владик. Реформи Петра (Могили) з оновлення адміністративного апарату сприяли подальшій інституціоналізації духовного суду у Львівській єпархії за часів владцтва Йосифа (Шумлянського).

1 «Розпусты» (справи шлюбної розлуки), «смирное (смильное)», «застане» (встановлення факут розпусти), «умыкание» (викрадення жінок до шлюбу), «пошибание», «промежи мужемъ и женою о животе» (сварка поміж чоловіком і жінкою за майно), «у племени или в сватьстве поимется», (шлюби з близько спорідненими членами родини), «ведьство» (відьмацтво), «зелеиничество» (отруювання зіллям), «урекания» (вроки), «три: бляднею» (шептаням) «и зелій» (зіллям), «еретичество», «зубоед» (зубоежа) (кусання з метою наврочити), «отца или мать бьетъ сынъ или дщи» (побиття батьків), «братія или дети тяжутся о задницу» (о спадки) (боротьба за спадок); «церковная

татба», «мертвеця сволочать», «гробны тать», «крестъ посекуеть или на стенах режутъ»; «или скоты или псы, или птицы безъ велики нужда, или что неподобно церкви подеють» (викупуння трупів, осквернення хрестів). Лотоцький О. Церковний устав Князя Володимира Великого. – С. 18-25.

² Детально роль єпархіального крилосу (капітули) описано в уставі Галицького крилосу, затвердженого владикою Макарієм (Тучапським) у 1540 р. Зокрема, крилошани разом з єпископом брали участь у посвяченні нової церкви, отримуючи за це половину винагороду на потреби крилосу; «старі церкви» посвячували самі крилошани. У разі рукоположення дяків на священика, крилошани виконували обов'язки духовника, підготовляючи кандидата до свячень. За його поданням владика, разом з іншими крилошанами висвячував кандидатів на єреїв. Після смерті владики крилошани, разом з православними шляхтичами й міщанами, протягом року адміністрували єпархію (НМЛ. – Ркп-141. – Арк. 145–146; опубл. у: Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – Санкт-Петербург, 1863. – Т. 1. – С. 105–107 (док. № 103); 1865. – Т. 2. – С. 140–141 (док. № 118)).

³ «Судъ наш еп[иско]пский Львовскій» – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. МВ-412/6, МВ-412/7, МВ-412/9, МВ-657/21, МВ-657/22.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голубевъ С. Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники (опытъ церковно-историческаго изслѣдованія). – К., 1898. – Т. 2. – С. 524+500/
2. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 16+426.
3. Дмитриев М. Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 2003. – С. 320
4. Довга Л. «Соціальні» аспекти в антропології Інокентія Гізеля. // Київська Академія. – 2007. – Вип. 4. – С. – 54.
5. Довга Л. Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2005. – Вип. 5. – С. 249 – 259.
6. Довга Л. Соціальна утопія Інокентія Гізеля // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Збірник наукових праць на пошану пам'яті проф. В. М. Нічик. – Київ, 2005. – С. 227–266.
7. Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков. – Київ, 1997. – С. 303.
8. Калачов. Н. О значеніи кормчей въ системѣ древняго русскаго права. Москва, 1850. – С. 211.
9. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – С. 392.
10. Кметь В. Юрисдикційний статус та організаційна структура Галицької (Львівської) єпархії (XII – середина XVI століття) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2001. – Ч. 3. – С. 131–155.
11. Левицький О. Внутрішній стан Західно руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та Унія // Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. – Львів, 1991. – С. 108
12. Лотоцький О. Церковний устав Князя Володимира Великого. – Львів, 1925. – С. 38
13. Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. – Москва 1994. – Кн. 2. – Т. 1. – С. 704
14. Миръ съ Б[о]гомъ ч[е]л[о]веку (НМЛ. – Сдк-591.
15. Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького (далі – НМЛ) Фонд «Рукописи кириличні» далі Ркп -45, Кормча, арк. 314 (музейна пагінація).

16. НМЛ, Ркк-151.
17. НМЛ, Ркл-58/1, 58/2, 58/3, 58/4, 58/5, 58/6, 58/7, 58/8, 59, 61, 62, 175, 176 (протоколи засідань Львівського духовного суду з 1687–1708 рр.
18. НМЛ, Ркл-141, 142.
19. Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упоряд. та істор. нарис І. Скочилися. – Львів, 2006. – С. cxliv+464.
20. Шапов Я. Формирование церковной юрисдикции и проблема правового положения изгоев в Древней Руси. // Исторический вестник . – № 1/16, 2002 г. [<http://www.krotov.info/history/11/yani2000/schapov.html>]. Перегляд 21.01.2010].
21. Флоря Б. Высшая церковная власть в Западнорусской митрополии в XV–XVII вв. / Полознев Д, Шапов Я, Флоря Б. Высшая церковная власть и ее взаимоотношения с государственной властью. X–XVII вв. Православная энциклопедия. Москва, 2000 г. – С. 190–212.
22. Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. – Т. 2. – С. 286.
23. Wyczawski H. Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. – Kalwaria Zebrzydowska, 1989. – С. 229.

SUMMARY

Anna Navrotska

The article is an attempt to institute the spiritual reconstruction of episcopal court since the introduction of Christianity in Kievan Rus analyzes the legal status of the Orthodox Church in Kievan metropolitan to the XVII century .

Key words: Institute of spiritual court, Kyiv Metropolis, ecclesiastical law.

Наталія Недзельська,

**кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
та соціально-гуманітарних наук
Херсонського державного університету**

РОЛЬ ЖІНКИ В РЕЛІГІЙНОМУ ТА СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНЦІВ У ЧАСИ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ПАНУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Автор порушує проблему місця жінки в українському суспільстві у часи польсько-литовського панування на українських землях. Литовський період продовжив і закріпив відносини, що склались у часи Київської Русі. Становище українки відрізнялось від становища жінок інших народів. Панування Польщі внесло певні корективи.

Ключові слова: жінка, релігія, шлюб, сім'я, власність.

Жінка й релігія – одне з найбільших парадоксальних відносин в історії розвитку людства. В духовних аспектах усіх релігій жіноче начало відіграє важливу, а іноді й